

DOROTA ŁAWECKA (IA UW)

WCZESNODYNASTYCZNE PAŁACE MEZOPOTAMII

Widocznym w pozostałościach archeologicznych przejawem oddzielenia się władzy świeckiej od religijnej w Mezopotamii jest wyodrębnienie się pałacu – monumentalnej budowli będącej siedzibą króla, sprawującego co prawda pewne funkcje związane z kultem, rządzącego jednak w dużej mierze niezależnie od świątyni. W wielu opracowaniach dotyczących archeologii Mezopotamii jako przykład jednej z pierwszych tego rodzaju budowli

przytaczany jest pochodzący z drugiej połowy okresu wczesnodynastycznego pałac w Eridu¹, chociaż funkcja odsłoniętej budowli wcale nie jest oczywista.

Nie znamy pełnego planu tzw. „pałacu” w Eridu². Zewnętrzne ściany założenia odsłonięto jedynie od północy i wschodu (Fig. 2). Budynek składał się z dwóch bardzo podobnych do siebie pod względem rozplanowania wewnętrznego części, połączonych pośrodku wspólną

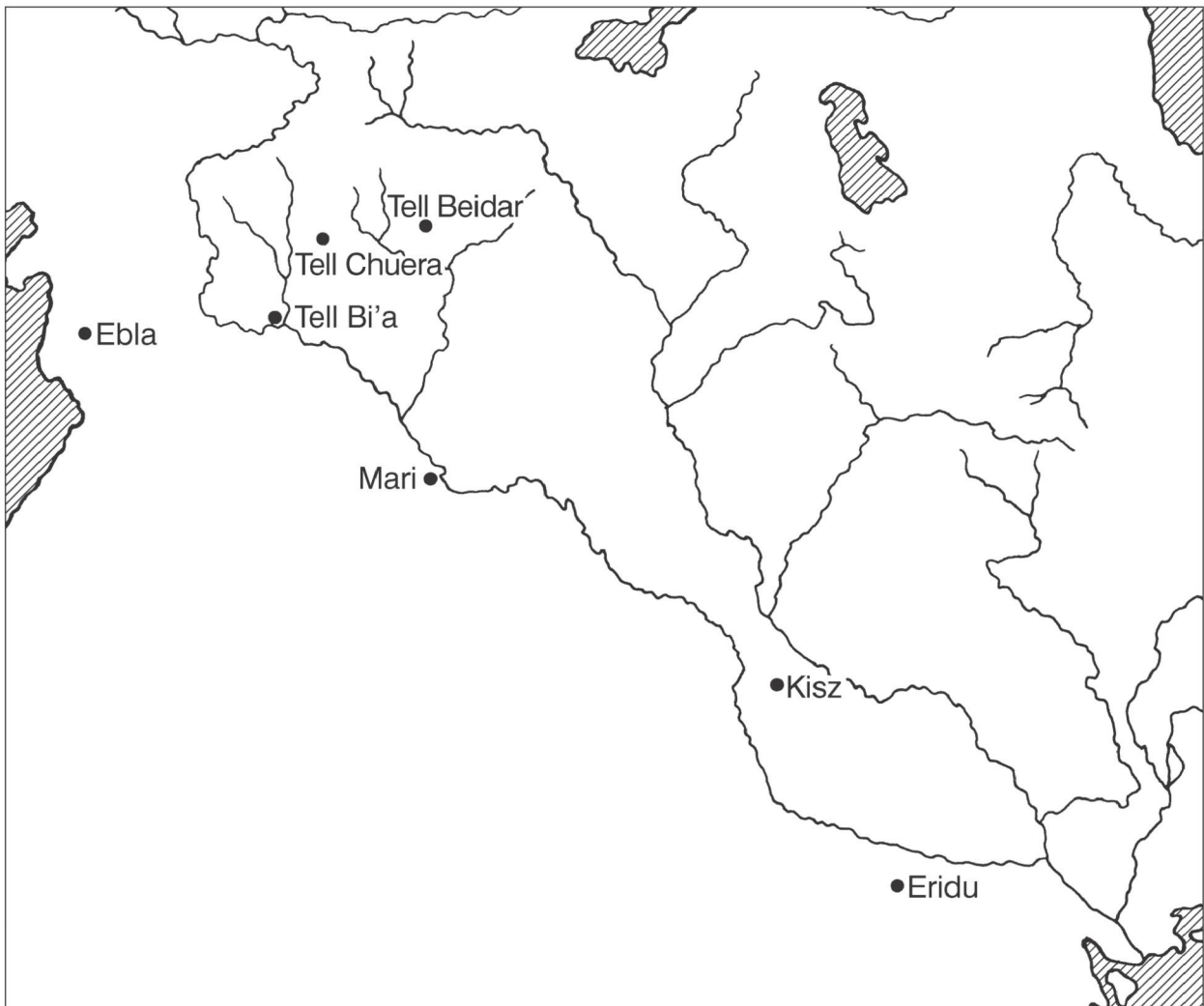

Fig.1. Mapa stanowisk wspomnianych w tekście. Rys. D. Ławecka

¹ Cf. np. LLOYD 1987, p. 122-124, ROUX 1998, p. 119

² Publikacja: SAFAR et al. 1981, p. 276-297

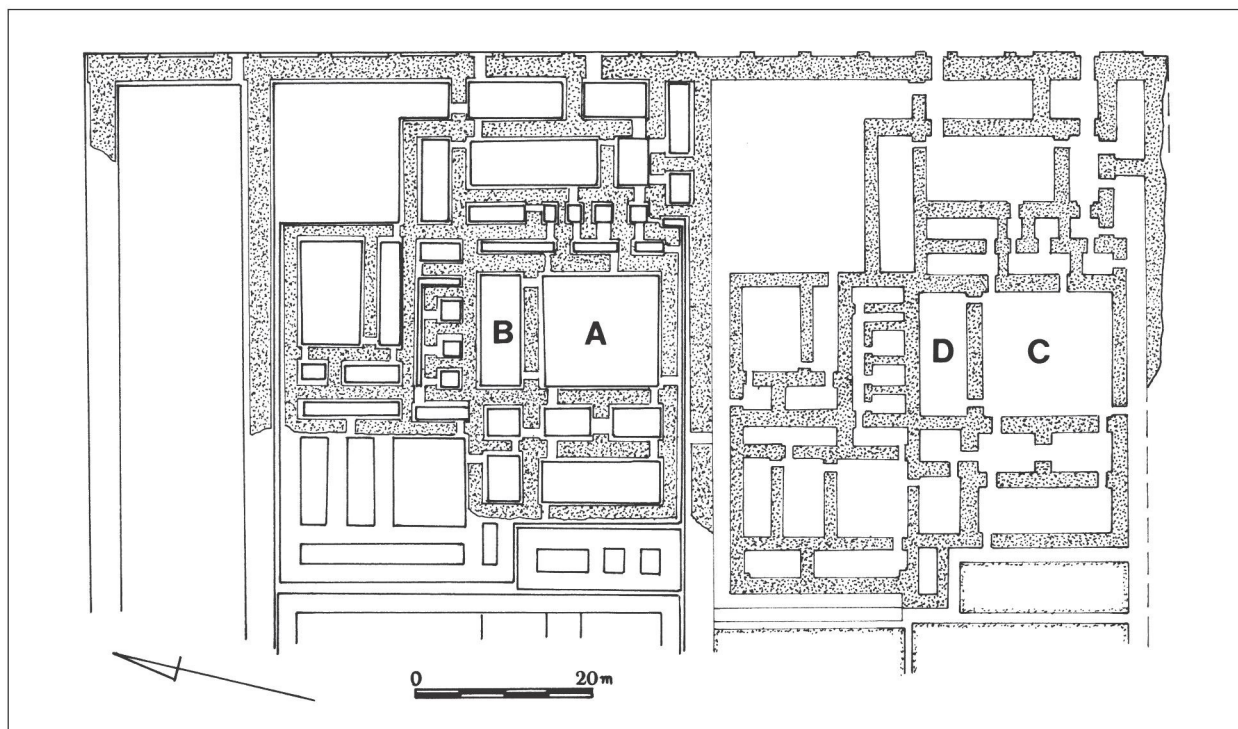

Fig.2. Plan „pałacu” w Eridu, wg SAFAR et al. 1981, fig. 140, p. 278

ścianą i mających jednolitą fasadę ozdobioną ryzalitami. Od północy przylega wydłużony dziedziniec; jeśli założymy, że budowla była symetryczna, podobny dziedziniec mógł znajdować się od strony południowej. Obszar na południe od widocznej na planie budowli nie został odsłonięty, jednak brak narożnych przypór podobnych do umieszczonych w narożniku północno-wschodnim sugeruje, że budynek rozciągał się dalej na południe. Część zachodnia została zniszczona przez erozję, oczywiście jest jednak, że również na osi wschód-zachód założenie było większe od ocalałej części. Budynek nazywany jest pałacem, ponieważ ma nietypowy dla budowli świątynnych plan, a wewnątrz nie znaleziono śladów wskazujących na jego sakralny charakter (brak celli, podium, ołtarza). Sądzę jednak, że istnieją również argumenty przemawiające przeciwko traktowaniu budowli jako pałacu, czyli siedziby świeckiego władcy. Większość z tych wątpliwości została wyrażona już przez autorów publikacji „pałacu”³. Przede wszystkim, chociaż mamy do czynienia z jedną budowlą, składa się ona z dwóch wyraźnie wyodrębnionych części. Obie mają bardzo podobne rozplanowanie wewnętrzne; jedna jest prawie kopią drugiej – tak jakby tworzyły niezależne całości, być może o podob-

nej funkcji. Wrażenie to utwierdza również fakt istnienia w fasadzie wschodniej czterech wejść (po dwa do każdej części budowli). Odkrycie dwóch bram można by próbować interpretować jako zaplanowanie osobnego wejścia reprezentacyjnego i drugiego, prowadzącego być może do części administracyjno-gospodarczej, natomiast istnienie czterech nie ma analogii we współczesnych ani późniejszych pałacach, które na ogół miały charakter obronny. Tak duża liczba wejść staje się łatwiejsza do zrozumienia jeśli przyjmemy, że mamy w istocie do czynienia z dwoma funkcjonującymi niezależnie od siebie budynkami. Sugestia autorów publikacji, że być może odsłonięte pozostałości były częścią podwójnego kompleksu świątynnego, z którego zachowały się jedynie części o charakterze rezydencjonalno-administracyjnym (siedziba kapłanów?) wydaje mi się być bardziej przekonująca, chociaż zakłada hipotetyczną rekonstrukcję świątyni w nie zachowanej części założenia⁴. Ciekawym odkryciem jest również fragmentarycznie zachowany podwójny mur (do którego na odsłoniętej długości kilkudziesięciu metrów nie dochodzą żadne poprzeczne ściany)⁵, będący być może murem obwodowym całego założenia – co również jest charakterystyczne dla okręgów sakralnych, a nie budowli pałacowych.

³ *Ibid.*, p. 278 sq.

⁴ *Ibid.*, *loc. cit.* Podobnego zdania jest E. Porada, która uważa, że budowla z Eridu jest raczej częścią kompleksu świątynnego

niż siedzibą królewską (PORADA et al. 1992, p. 110 sq.)

⁵ SAFAR et al. 1981, p. 274, fig. 135

Argumentem, który jest przywoływany jako przemawiający za przypisaniem budowli funkcji pałacu jest istnienie zespołu pomieszczeń złożonego z dużego dziedzińca i przylegającej do niego podłużnej sali z wejściami na dłuższym boku (cf. **Fig. 2**: A-B, C-D), który (z pewnymi wariantami planu) pełni w późniejszych pałacach mezopotamskich rolę sali audiencyjnej lub tronowej⁶. W tym przypadku problem pozostaje ten sam: po co w jednym pałacu dwie sale tronowe w dwóch bliźniaczo do siebie podobnych założeniach? Być może można by przyjąć – zgodnie z przyjętą powyżej rekonstrukcją – że pomieszczenia te pełniły funkcje reprezentacyjno-audiencyjne związane z urzędowaniem najwyższego kapłana, nie były zaś w ścisłym znaczeniu tego słowa salami tronowymi.

Z obszaru opisywanej budowli pochodzi niezwykle mało zabytków ruchomych. Budynek południowy nie został w pełni odsłonięty, prześledzono jedynie ciągi murów nie eksplorując wypełnisk pomieszczeń do poziomu podłogi. Sakralny charakter miejsca potwierdzają znaleziska dwóch alabastrowych statuetek orantów⁷, które być może zostały przypadkowo odkopane w czasie prac konstrukcyjnych i są związane z wcześniejszymi warstwami, których obecność potwierdziły badania sondazowe pod poziomem „pałacu”⁸.

Budowla z Eridu prawdopodobnie nie pełniła więc funkcji pałacu. Jeśli przyjrzymy się położeniu innych, określanych jako pałace założeń, okaże się, że wszystkie pozostałe znane nam obecnie tego typu budowle pochodzące z okresu wczesnodynastycznego odkryto na stanowiskach położonych na północ i północny zachód od południowego Sumeru: w Kisz w północnej Babilonii, Mari nad środkowym Eufratem, Tell Beidar, Tell Chuera i Tell Bi’a w dorzeczu Chaburu i Balihu, i wreszcie w Ebli w okolicach Aleppo w północno-zachodniej Syrii (**Fig. 1**). Sumeryjskie południe jest od strony archeologicznej ciągle jeszcze słabo znane i taki obraz może wynikać ze stanu badań. Z drugiej jednak strony warto zastanowić się nad omówioną w dalszej części artykułu hipotezą, zgodnie z którą brak budowli pałacowych na południu Mezopotamii nie jest wcale przypadkowy, a wynika z odmiennych dróg rozwojowych

społeczeństw sumeryjskiego południa i zdominowanej przez ludność semicką północy.

Zapewne współczesna budowli z Eridu jest monumentalna budowla odsłonięta w Kisz na wzgórzu Ingharra (tzw. „pałac A”, **Fig. 3**)⁹. „Pałac” składa się z trzech części, z których żadna nie zachowała się w całości – z wejścia i dwóch nie połączonych ze sobą (przynajmniej na poziomie parteru) budynków (I i II, cf. **Fig. 3**). Część północna powstała wcześniej, ale oba budynki stoją na wspólnej, specjalnie przygotowanej platformie i są – jak się wydaje – częścią jednego, z góry zaplanowanego kompleksu¹⁰. Budynek północny (I) jest otoczony potężnym, trzymetrowej grubości murem z niewielkimi ryzalitami od zewnątrz. Pomiędzy nim a ścianą budynku biegnie wąski korytarz, który nie pełnił funkcji drogi komunikacyjnej; podobne rozwiązanie odnajdziemy w „pałacu F” w Tell Chuera. Przeznaczenie tego korytarza nie jest jasne. Bardzo prawdopodobna wydaje mi się hipoteza J.-Cl. Marguerona, który wiąże zaplanowanie takich korytarzy z koniecznością oświetlenia wewnętrznych pomieszczeń budowli. Zewnętrzny mur, z racji swojej funkcji obronnej, musiał być wysoki i jednolity. Dostęp światła do wewnątrz, poprzez częściowo lub w całości odkryty korytarz, zapewniać mogły otwory okienne w wewnętrznym murze¹¹.

Zespół budowli z Kisz jest założeniem wyjątkowym i unikalnym. Była to zapewne budowla piętrowa. Po szczegółowej analizie planu budowli i hipotetycznej funkcji pomieszczeń oraz pewnych nieregularności murów wskazujących na istnienie klatek schodowych, J.-Cl. Margueron zaproponował hipotetyczną rekonstrukcję piętra (**Fig. 4**). Nie wchodząc w szczegółową analizę architektoniczną warto jednak zwrócić uwagę na zastosowanie kolumn podtrzymujących dach¹². We wschodniej części budynku II znajdował się rodzaj otwartej werandy; w zewnętrznej ścianie na niskiej podmurówce zachowały się cztery ceglane kolumny. Podobne kolumny odkryto w największej, zachodniej sali tej części zespołu (**Fig. 3**: A). Okrągła baza pod kolumnę, zapewne podtrzymująca daszek znajdowała się we wschodniej części dziedzińca budynku I. Zastosowanie podpór

⁶ LLOYD 1987, p. 123 sq. Por. także AL-KHALESİ 1978, p. 25 sq.

⁷ SAFAR et al. 1981, p. 288-292. Jeden z posążków zachował się prawie w całości (*ibid.*, fig. 150), z drugiego (fig. 152) odnaleziono jedynie głowę.

⁸ *Ibid.*, p. 288, 298

⁹ Pałac w Kisz istniał w okresie wczesnodynastycznym IIIA, o czym świadczy odkrycie w jednym z pomieszczeń tabliczki datowanej na ten właśnie okres. Analiza stylistyczna znalezionych w budowlu fragmentów inkrustacji z muszli wskazywałaby na ich wcześniejszą datę powstania – okres wczesnodynastyczny II

lub I. Być może więc budowla została wzniesiona pod koniec okresu wczesnodynastycznego I lub we wczesnodynastycznym II, i funkcjonowała jeszcze w pierwszej połowie okresu wczesnodynastycznego III. W budowlu z Eridu nie znaleziono żadnych zabytków umożliwiających datowanie, jednak – z powodu pewnych analogii architektonicznych – uważa się, że może pochodzić z tego samego okresu co pałac w Kisz (PORADA et al., p. 110).

¹⁰ MARGUERON 1982, p. 65

¹¹ *Ibid.*, p. 476, 525 sq.

¹² *Ibid.*, p. 48 sq., 51, fig. 34

architektonicznych (kolumn i filarów), bardzo rzadkie w budownictwie mezopotamskim III tysiąclecia spotykamy natomiast w innych północnych budowlach typu pałacowego: w Ebli (drewniane kolumny)¹³, akadyjskim pałacu w Mari (filary zdobione niszami)¹⁴ i w Tell Beidar (filary)¹⁵.

Z „pałacu A” w Kisz pochodzi niezwykle mało zabytków, które mogłyby ułatwić identyfikację funkcji

poszczególnych pomieszczeń i założenia jako całości. Nie możemy wskazać, gdzie znajdowała się sala tronowa. Mogła się ona, moim zdaniem, znajdować w zachodniej części budynku II, gdzie znajdowały się dwa wyróżniające się wielkością (sala A – 26,7 x 7,6 m), rozplanowaniem i użyciem kolumn pomieszczenia (Fig. 3: A i B). Ogólny schemat – dwie podłużne sale z wejściami na dłuższych bokach przypomina nieco rozplanowanie reprezentacyjnych

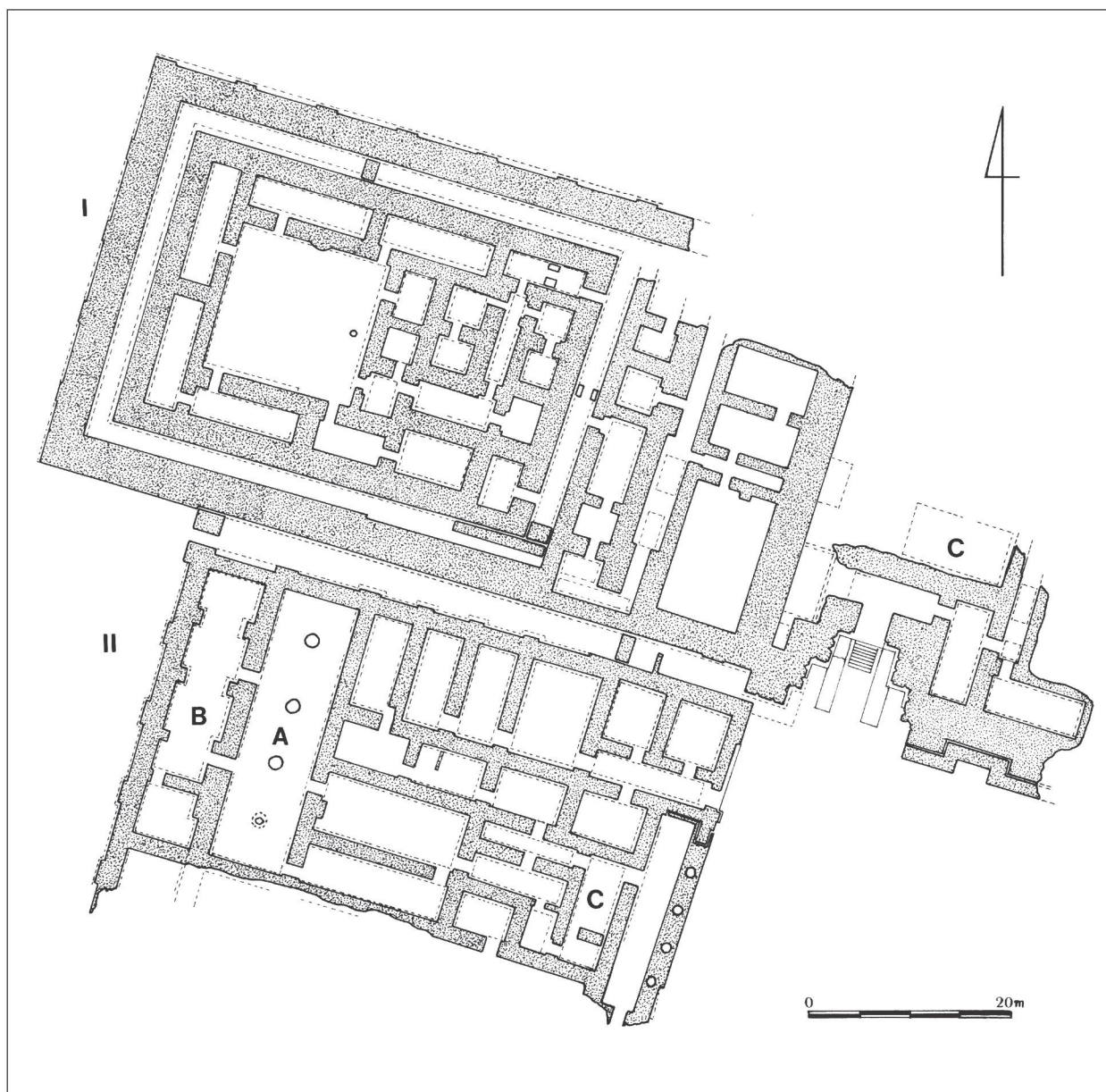

Fig. 3. Plan „pałacu A” w Kisz, wg MARGUERON 1982, fig. 14

¹³ Patrz niżej, p. 55

¹⁴ MARGUERON 1987, fig. 21, p. 29

¹⁵ Patrz niżej, p. 52

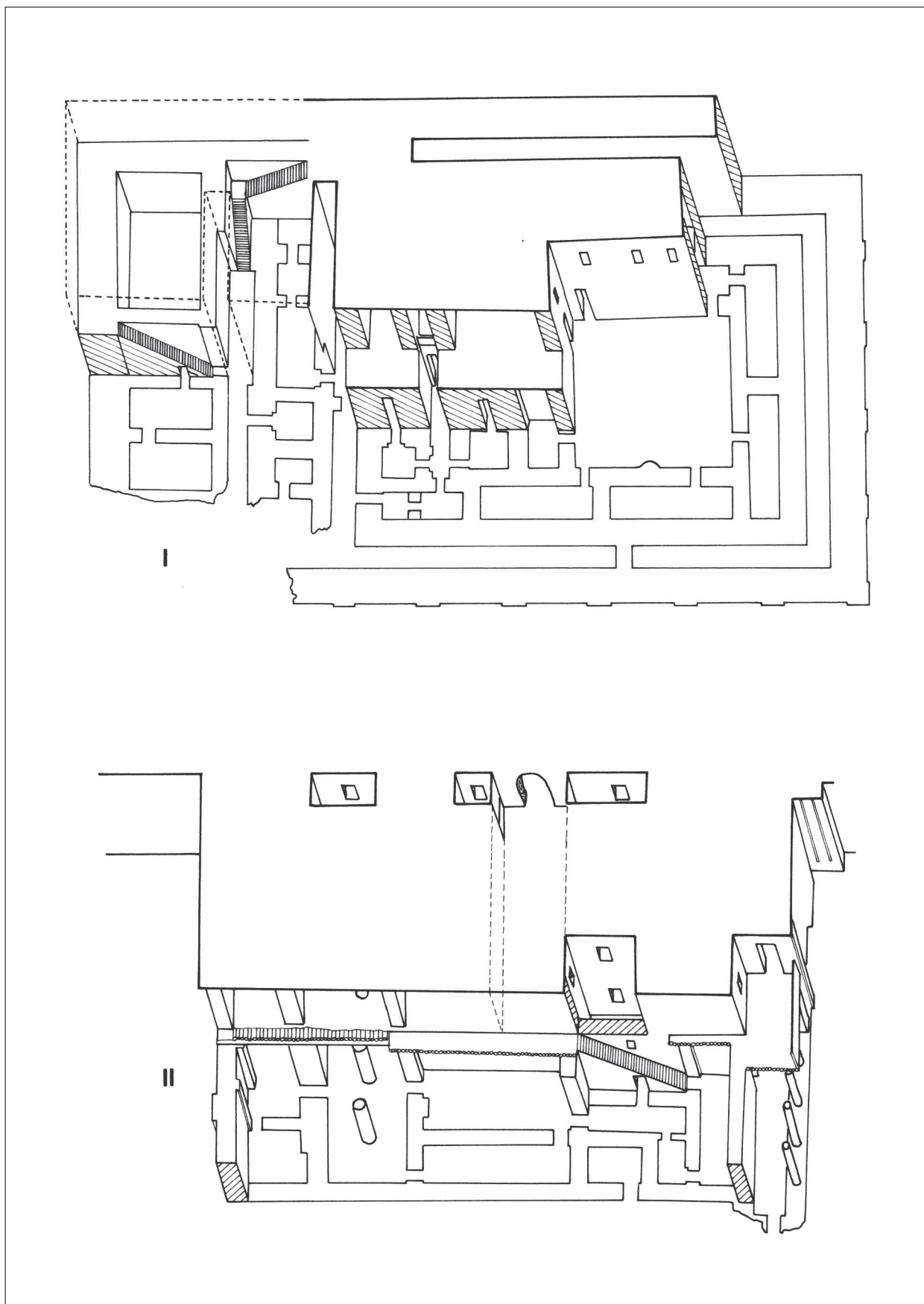

Fig. 4. Propozycja rekonstrukcji piętrowa w „pałacu A” w Kisz: I – MARGUERON 1982, fig. 31a; II – *ibid.*, fig. 32

sal w późniejszych mezopotamskich pałacach, jak również opisywane powyżej założenie w budowlu w Eridu, gdzie z kwadratowego dziedzińca wchodziło się przez dwoje drzwi do poprzecznej, wydłużonej sali¹⁶. Wszelkie jednak rozważania na temat usytuowania najważniejszych pomieszczeń są tylko hipotezami, dla potwierdzenia których brak dowodów. Pomimo, że nie można tego udowodnić, przypuszczenie, że istotnie mamy w tym przypadku do czynienia z pałacem wydaje mi się bardzo prawdopodobne i żadne dane nie wskazują na inne (np. kultowe) przeznaczenie budowli¹⁷. Najciekawsze z odnalezionych w niej zabytków to fragmenty inkrustacji z muszli lub wapienia. Były one pierwotnie osadzone w panelach z łupku i tworzyły mocowane przy pomocy kołków fryzy umieszczane na ścianach pomieszczeń. Sylwetki ludzi mają około 20 cm wysokości, zwierząt – proporcjonalnie mniej. Znalaziono dwie koncentracje tego rodzaju inkrustacji: w jednym, bardzo zerodowanym pomieszczeniu w budynku wejściowym oraz w holu przylegającym od zachodu do kolumnowej loggii (Fig. 3: C). Tematyka przedstawień z budynku wejściowego z pewnością byłaby na miejscu w pałacu: sylwetki żołnierzy i procesja jeńców mogły wystawiać bohaterskie czyny króla, a sceny bankietu z udziałem muzykantek przedstawiały być może ucztę po zwycięskiej bitwie. Bardzo podobne tematy ukazane były na drugiej kompozycji: żołnierze, jeńcy i zwierzęta w procesji, sceny bankietu z udziałem muzykantek, fragmenty rydwanów. Przedstawienia te mogły być elementem królewskiej propagandy i mogły służyć wystawianiu triumfów militarnych władcy i uroczystości z nimi związanych¹⁸. Podobny charakter miały dekoracje ścienne znalezione w pałacu G w Ebli. Marmurowe inkrustacje wysokości około 15 cm były pierwotnie osadzone w drewnianych panelach w dwunastu pasach. Całość kompozycji, niewątpliwie służącej propagandzie królewskiej, miała co najmniej 3 m wysokości. Tematem przedstawień na większości pasów byli żołnierze – wszyscy zwróceny w jedną stronę, prowadzący jeńców, masakrujący wrogów i niosący łupy – oraz mniej liczne pasy ze scenami mitologicznymi. Znalaziono również fragment postaci, która sądząc z ocalałego fragmentu była trzy razy wyższa od innych sylwetek ludzi. Całość przedstawiała zapewne pochód zwycięskiej armii pod wodzą króla¹⁹.

Mari zawdzięczało swoje znaczenie korzystnemu usytuowaniu na szlaku handlowym wiodącym wzdłuż Eufratu do zachodniej Syrii. W okresie wczesnodynastycznym było silnym i kwitającym miastem rządzone przez królów. Presargoniczne teksty z Mari mówiące o dostawach różnych dóbr dość często wymieniają jako odbiorcę pałac królewski²⁰. Sama budowla nie jest jeszcze w pełni rozpoznana. Wyróżniono kilka faz budowlanych; kolejne pałace istniały w tym samym miejscu od połowy III tysiąclecia do okresu amoryckiego. Najlepiej poznany jest pałac P1, w którym znaleziono materiał ceramiczny z okresu akadyjskiego, ale moment konstrukcji założenia jest jeszcze niejasny; odślonięto między innymi monumentalne wejście i salę (tronową?) z sześcioma zdobionymi ryzalitami filarami. Z fazy P2 (okres wczesnodynastyczny III?) znany jedynie sanktuarium pałacowe; prawdopodobnie istnieje jeszcze wcześniejszy, rozpoznany w minimalnym stopniu poziom (P3)²¹. Prace wykopaliskowe w tym rejonie trwają i należy mieć nadzieję, że wkrótce nasza wiedza o najstarszych pałacach w Mari znacznie się poszerzy.

Kompleks budowli o charakterze oficjalnym odkryto na cytadeli w Tell Beidar – dużym, otoczonym podwójną linią fortyfikacji starożytnym mieście położonym w dorzeczu Chaburu. Kompleks ten (Fig. 5), złożony z trzech świątyń (S1-S3) i części reprezentacyjnej zajmował całą powierzchnię cytadeli. „Pałac” istniał w okresie wczesnodynastycznym III. W pierwszej fazie składał się z kilkunastu pomieszczeń i dziedzińców i zajmował powierzchnię 32 x 21 m (Fig. 6a). Najciekawszym i unikalnym założeniem jest kwadratowy dziedziniec z dwóch stron otoczony ścianami wspartymi na kwadratowych filarach – trzech przy wejściu i na jednym po stronie północnej, w wejściu do przylegającego do dziedzińca pomieszczenia. Trzem filarom w pobliżu wejścia odpowiadały trzy ryzality na przeciwległej ścianie. W drugiej fazie, po zniszczeniach spowodowanych trzęsieniem lub osunięciem się ziemi, budowla została znacznie rozbudowana, a w części zachodniej jej poziom podwyższono – pomieszczenia starszej fazy zostały wypełnione ceglami do wysokości około dwóch metrów (Fig. 6b). Główna część tego założenia (Fig. 5) składała się z dziedzińca z pilastrami od strony wschodniej, wybrukowanego wypalaną cegłą (A), z którego po schodach można było wejść do dużej

¹⁶ Por. AL-KHALESİ 1978, p. 25f. J.-Cl. Margueron uważa, że sale te pełniły funkcję magazynową i gospodarczą w stosunku do sal na piętrze (MARGUERON 1982, p. 69).

¹⁷ W Kisz, w rejonie P, odślonięto drugą, pochodzącą zapewne z tego samego okresu, bardzo ciekawą budowlę o charakterze monumentalnym, określaną niekiedy jako pałac – tzw. „plano-convex building”. Ponieważ została odkopana jedynie częściowo, trudno rozstrzygnąć, jaką mogła pełnić funkcję; cf. MOOREY 1964, *passim*, pl. XXI. Budynek miał charakter obronny: był otoczony niemal pięciometrowej grubości ścianami z regu-

larnie rozmieszczonymi przyporami. Odślonięta część budowli nie ma charakteru sakralnego. Oba budynki są oddalone od siebie o około 1,5 km.

¹⁸ MOOREY 1978, p. 58-61

¹⁹ SYRIE 1993, p. 120 sq.

²⁰ STEINKELLER 1993, p. 126, przyp. 55

²¹ AYNARD, SPYCKET 1987-1990, p. 395 sq., 399; MARGUERON 1997, fig. 54, p. 60 – plan P2

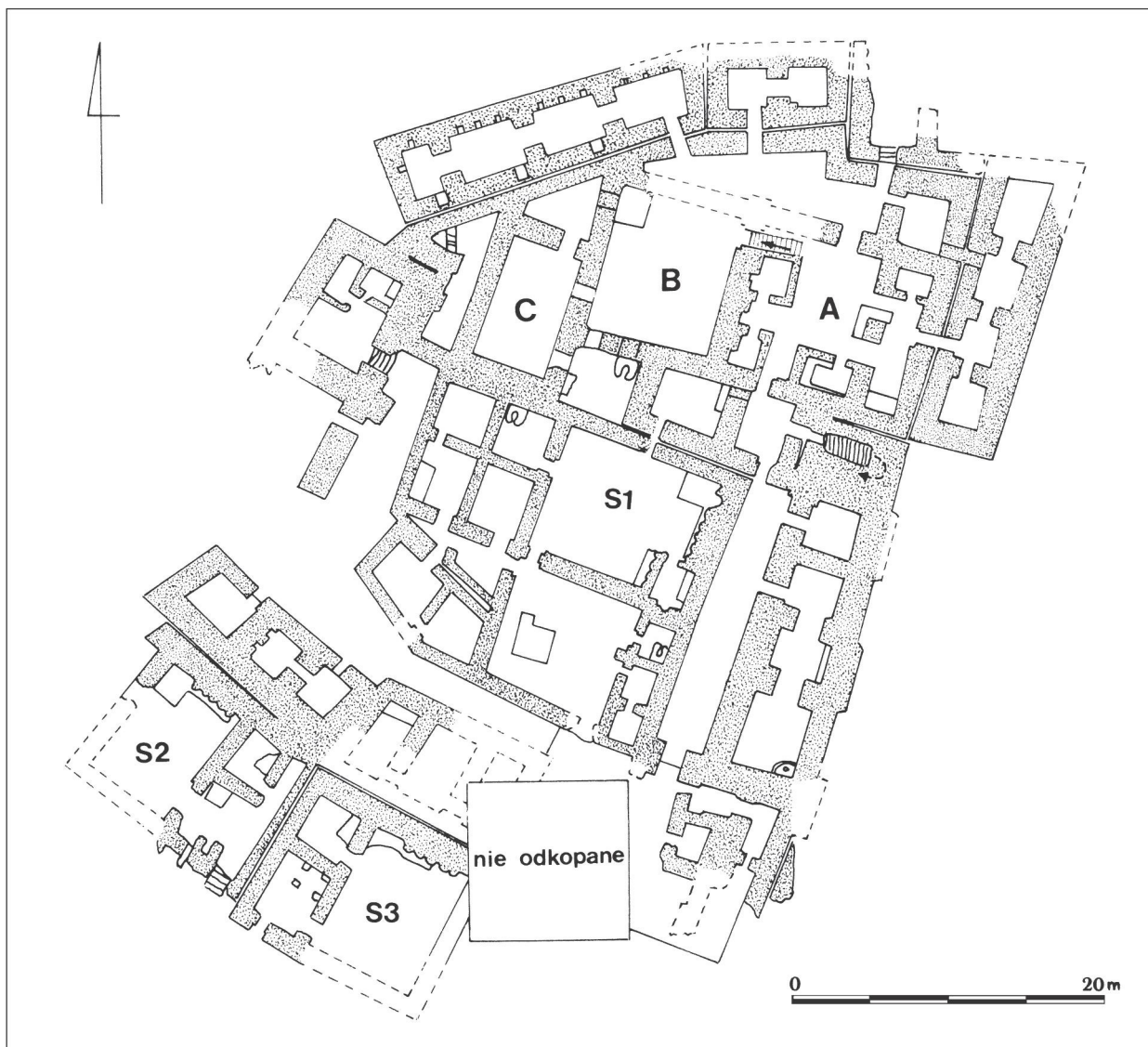

Fig. 5. Plan kompleksu architektonicznego z końca okresu wczesnodynastycznego III odkrytego na cytadeli w Tell Beidar, wg J. BRETSCHNEIDER et al., *Untersuchung daktyloskopischer Spuren auf Siegelabrollungen von Tell Beidar...*, Subartu VI, 2000, p. 148

sali przyjęć (B) i następnie do – jak sugerują odkrywcy – sali tronowej (C). Z obu sal prowadziły wejścia do łazienki. Podłogi i dolne części ścian sal B i C były szczególnie starannie wykończone białym wapiennym tynkiem. Oficjalny charakter tego założenia nie ulega wątpliwości. O administracyjnej funkcji budynku świadczą setki glinianych zamknięć drzwi i pojemników z odciskami pieczęci cylindrycznych. Większość pochodzących z tego okresu tabliczek zostało znalezionych we wtórnym kontekście,

jednak dwadzieścia z nich odkryto właśnie w obrębie budowli. W tym okresie (ca. 2400 r. p.n.e.) Tell Beidar znajdowało się pod kontrolą władcy potężnego Nagar (prawdopodobnie dzisiejsze Tell Brak). Teksty nie precyzują, na czym owa zależność polegała, nie wiemy więc, kto rezydował w „pałacu”: lokalny władca, czy też może raczej namiestnik lub gubernator²². Tabliczki z Tell Beidar mają charakter administracyjny i są związane z działalnością gospodarczą „pałacu”²³.

²² LEBEAU, BRETSCHNEIDER 1997, p. 154-157; BRETSCHNEIDER 1999a, p. 45-58; BRETSCHNEIDER 1999b,

p. 65-71

²³ ISMAIL et al. 1996, *passim*

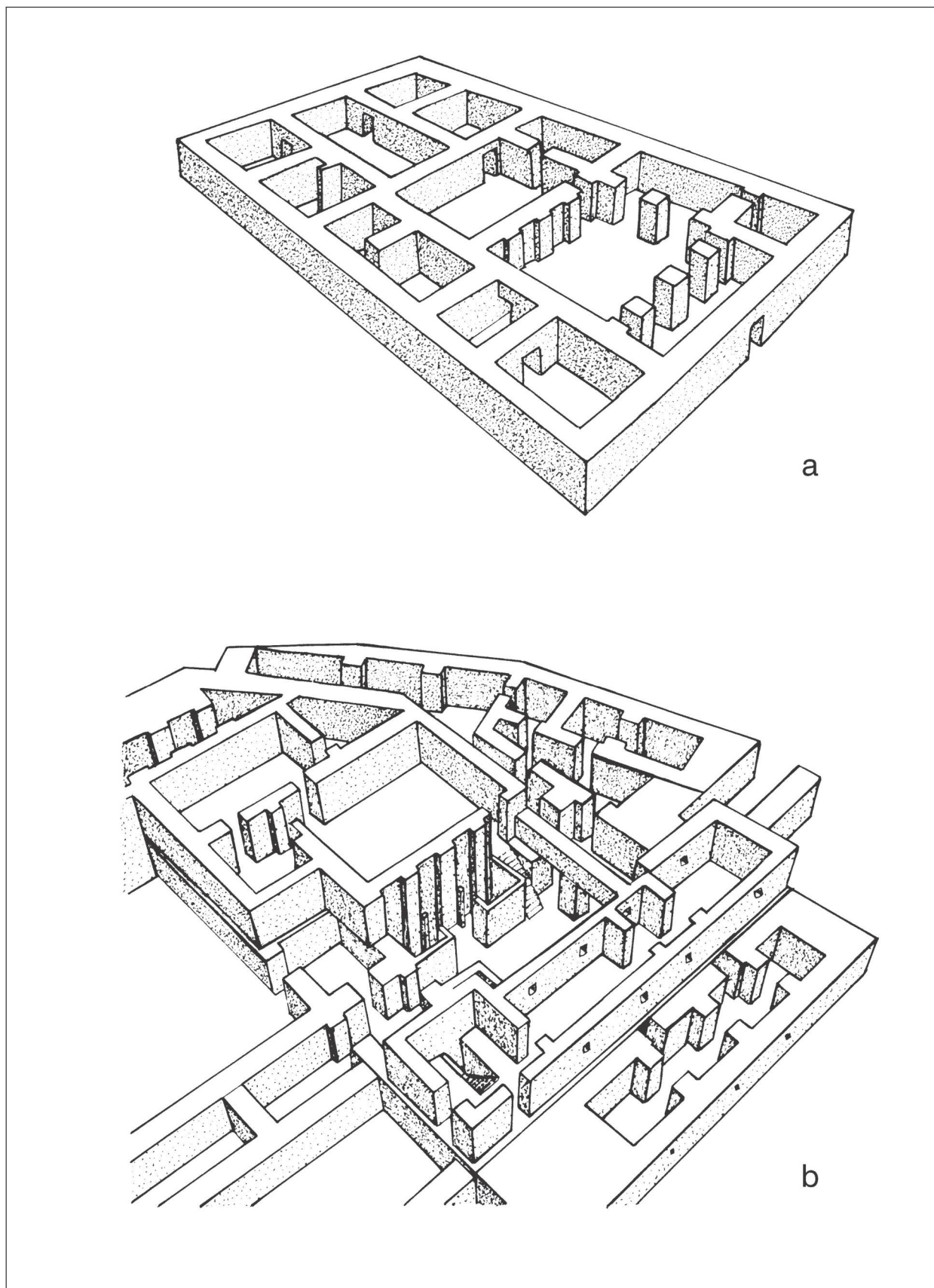

Fig. 6. Tell Beidar, aksonometria dwóch faz „pałacu”. Okres wczesnodynastyczny III (a – ca. 2500 r. p.n.e., b – ca. 2400 r. p.n.e.), wg LEBEAU, BRETSCHNEIDER 1997, fig. 9, p. 155 oraz fig. 10, p. 156

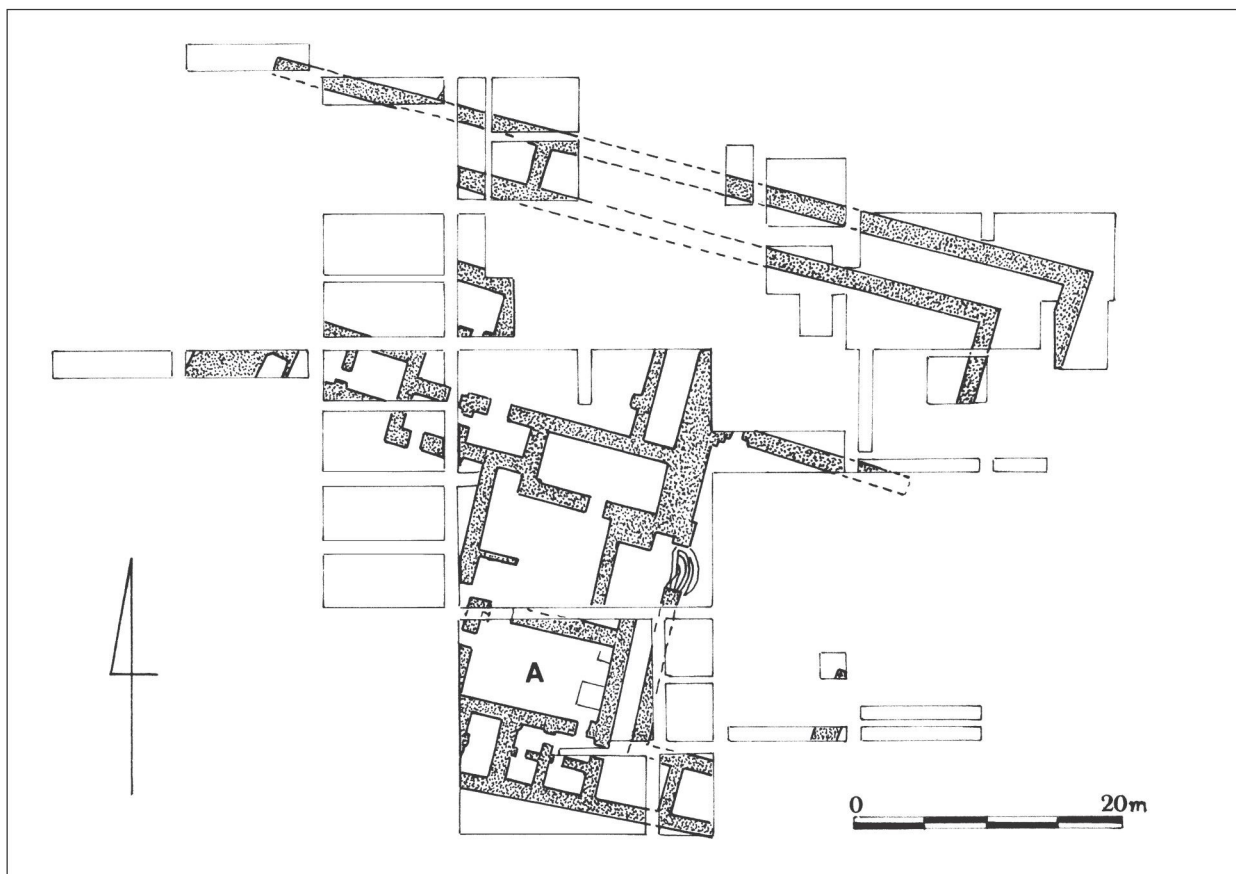

Fig. 7. Plan pałacu w Tell Chuera, wg ORTHMANN 1994, p. 121

Fragment budowli, która być może również była siedzibą władcy odsłonięto w Tell Chuera – na cytadeli kolejnego dużego stanowiska typu miejskiego, ufortyfikowanego podobnie jak Tell Beidar podwójną linią murów obronnych. Od północy budynek jest otoczony podwójnymi murami, pomiędzy którymi znajduje się, podobnie jak w „pałacu A” w Kisz, wąski korytarz. Pomieszczenie A (Fig. 7) uważane jest przez odkrywców za salę tronową, ze względu na umieszczone przy wschodniej ścianie podium, na którym być może stał królewski tron. Od południa do sali tej przylegało kilka niewielkich pomieszczeń; w jednym z nich znajdowała się łazienka. Datowanie momentu powstania tej budowli nie jest jeszcze możliwe, ponieważ głębsze warstwy nie zostały dostatecznie rozpoznane; finalna faza przypada na okres wczesnodynastyczny III (Chuera D)²⁴. Niewielki fragment budowli, która również być może pełniła funkcję pałacu (tzw. „Pałac B”)

odslonięto także w Tell Bi'a (starożytne Tuttul)²⁵.

Bardzo ciekawy pałac presargoniczny odkryli archeolodzy w Eblu (tzw. „Pałac G”, Fig. 8). Stanowisko to znajduje się w zachodniej Syrii poza terenem Mezopotamii. Pałac ten powstawał w kilku etapach i nie jest jednolitym założeniem. Częściowo odsłonięto duży dziedziniec z portykiem i z podium na tron. Drewniane kolumny znajdowały się również w dwóch pomieszczeniach we wschodnim rejonie pałacu. Z dziedzińca do części położonej na wyższym poziomie prowadziły monumentalne schody. W północno-wschodnim narożniku dziedzińca znajdowała się masywna klatka schodowa. Budynek jest odkopany jedynie fragmentarycznie; poza częścią reprezentacyjną i administracyjną odsłonięto również pomieszczenia gospodarcze i magazyny. W pałacu znaleziono obszerne, liczące kilkanaście tysięcy tabliczek archiwa klinowe zapisane w języku semickim²⁶.

²⁴ ORTHMANN 1994, p. 121f., ORTHMANN, PRUŃ 1995, p. 139 sq.

²⁵ STROMMENGER, KOLMEYER 2000, p. 15-41, załączniki 1-4

²⁶ MATTHIAE 1977, *passim*

Jak wynika ze znalezionych w nich tekstów, pałac kontrolował duże obszary ziemi uprawnej i był głównym centrum produkcji i dystrybucji dóbr. Był instytucją dominującą, a eblaickie świątynie nie miały większego znaczenia gospodarczego. Poza rodziną królewską, teksty poświadczają zróżnicowanie społeczne i istnienie rozwiniętej klasy rządzącej „arystokracji” – miejskiej oligarchii, mającej zapewne swe korzenie w grupach plemiennych. Członkowie najważniejszych rodów mieli zarówno wpływ na królewską politykę, jak i gospodarkę państwa²⁷. Teksty notujące przydziały racji żywnościowych dla mieszkańców pałacu wyraźnie pokazują nam jego strukturę: poza królem wysokie miejsce na tych „listach płac” zajmowała rada starszych, królowa i wysoko postawione w hierarchii kobiety, dalej różnego szczebla urzędnicy aż po tysiące służących, rzemieślników i innych robotników zatrudnianych przez pałac. Można przypuszczać, że praktycznie cała ludność miasta była związana zawodowo z pałacem²⁸.

Południowa Babilonia w okresie wczesnodynastycznym była terenem, na którym istniało wiele niezależnych miast-państw. W każdym z nich najważniejszą rolę pełniła świątynia. Była ona z jednej strony siedzibą bogów i rezydencją kapłanów, z drugiej zaś również ośrodkiem władzy, administracji i handlu. Do bogów należała ogromna większość ziemi uprawnej, zarządzanej przez kapłanów. Pod nadzorem administracji świątynnej pracowali skrybowie, zarządcy, rzemieślnicy i rolnicy. Miasto-państwo obejmowało pewną ilość osiedli wraz z otaczającymi terenami. Był to więc zdecentralizowany system samowystarczalnych gospodarstw świątynnych. W miastach-państwach nie było jednego ośrodka władzy i administracji, a relacje pomiędzy świątyniami były odbiciem hierarchicznej struktury panteonu. *Ensi*, zarządca miasta był jedynie ziemskim reprezentantem boga-patro-

na osiedla. Poszczególne miasta-państwa graniczyły ze sobą, co nie pozostawiało miejsca na rozwój terytorialny; próby ekspansji na tereny sąsiadów oznaczały agresję wobec religijnie usankcjonowanych granic własności innego bóstwa²⁹.

Północna Babilonia natomiast była już w okresie wczesnodynastycznym zasiedlona w dużym stopniu przez ludy semickie³⁰. Teksty z końca okresu wczesnodynastycznego III z Mari, Ebli i Tell Beidar zapisują dialekt języka semickiego. Pismo, język i kalendarz używane w Mari są praktycznie identyczne z tekstami z Ebli; system zapisu i cechy charakterystyczne języka są według I. Gelba częścią „tradycji Kisz”, która powstała wokół Kisz i rozprzestrzeniła się na zachód w kierunku Mari i Ebli³¹.

Nie ulega wątpliwości, że Kisz pełniło rolę szczególnie³². Wystarczy przypomnieć zaangażowanie króla Kisz Mesilima w spór pomiędzy Lagasz a Ummą, konflikt pomiędzy Uruk i Kisz upamiętniony w eposie *Gilgamesz i Agga* czy świadectwo *Sumeryjskiej listy królów*, według której Kisz było siedzibą pierwszej „historycznej” dynastii³³. Według P. Steinkellera, pod koniec okresu wczesnodynastycznego najważniejszymi i najpotężniejszymi państwami w Mezopotamii były Kisz, kontrolujące cały obszar północnej Babilonii i Mari, w skład którego wchodziły tereny nad środkowym Eufratem po okolice Tuttul (Tell Bi’a). Najważniejszym państwem w północno-zachodniej Syrii była Ebla³⁴. O roli wzajemnych kontaktów świadczy fakt, że miasto Kisz jest wymienione w około osiemdziesięciu tekstach gospodarczych z Ebli. To więcej, niż wszystkie wzmianki ze znanych nam obecnie tekstów z III tysiąclecia z terenu Mezopotamii³⁵. Poza Adab, żadne inne południowomezopotamskie miasto nie jest w dokumentach z Ebli wymieniane; wszelkie ewentualne kontakty handlowe musiały się więc odbywać *via* Kisz³⁶.

²⁷ STEINKELLER 1993, p. 123 sq.

²⁸ MILANO 1987, *passim*; ARCHI 1993, p. 468-470

²⁹ LAMBERG-KARLOVSKY 1996, p. 128-139

³⁰ P. Steinkeller uważa, że pierwsza fala migracji plemion semickich na tereny północnej Syrii i górnej Mezopotamii nastąpiła w okresie Dżemdet Nasr i na początku okresu wczesnodynastycznego I. Część z owych przybyszów, prawdopodobnie przodkowie Akadyjczyków, osiedlili się w północnej Babilonii i w rejonie Dijali, co spowodowało na tym terenie wykształcenie się nowego i różnego od południowej Babilonii systemu politycznego i gospodarczego; STEINKELLER 1993, p. 115 sq.

³¹ GELB 1992, p. 150 sq, 197, 200-202. W tej tradycji mieszczą się również teksty z Tell Beidar – por. SALLABERGER 1999, p. 114-117

³² Warto przypomnieć, że poza „pałacem A” i monumentalną budowlą w rejonie P znanymi z wcześniejszych badań, pierwsze rezultaty przyniosły wznowione niedawno przez archeologów japońskich wykopaliska na tym stanowisku. Około 300 m na

wschód od miejsca usytuowania „plano-convex building” zdjęto podpowierzchniową warstwę ziemi w dwóch prostopadłych do siebie rowach sondażowych szerokości 4 m i długości odpowiednio 103 i 176 m. Odsłonięto interesujące ciągi murów, również wzniesione z płasko-wypukłych cegieł. Niektóre z nich mają grubość trzech metrów. Sondaż wykonany w bliskości jednej ze ścian wykazał, że jest ona zachowana na co najmniej 2,8 m. Przeznaczenie budowli nie jest oczywiście jeszcze możliwe do ustalenia, ale nie ulega wątpliwości, że mamy do czynienia z kolejnym przykładem monumentalnej architektury w Kisz pochodzącym prawdopodobnie z końca okresu wczesnodynastycznego lub z początków okresu akadyjskiego; precyzyjne datowanie budowli wymaga dalszych badań (MATSUMOTO, OGUCHI 2002, p. 3-6, fig. 2, p. 4).

³³ STEINKELLER 1993, p. 119

³⁴ STEINKELLER 2000, p. 85, oraz fig. 1 (p. 86)

³⁵ ARCHI 1987, p. 43

³⁶ STEINKELLER 1993, p. 119

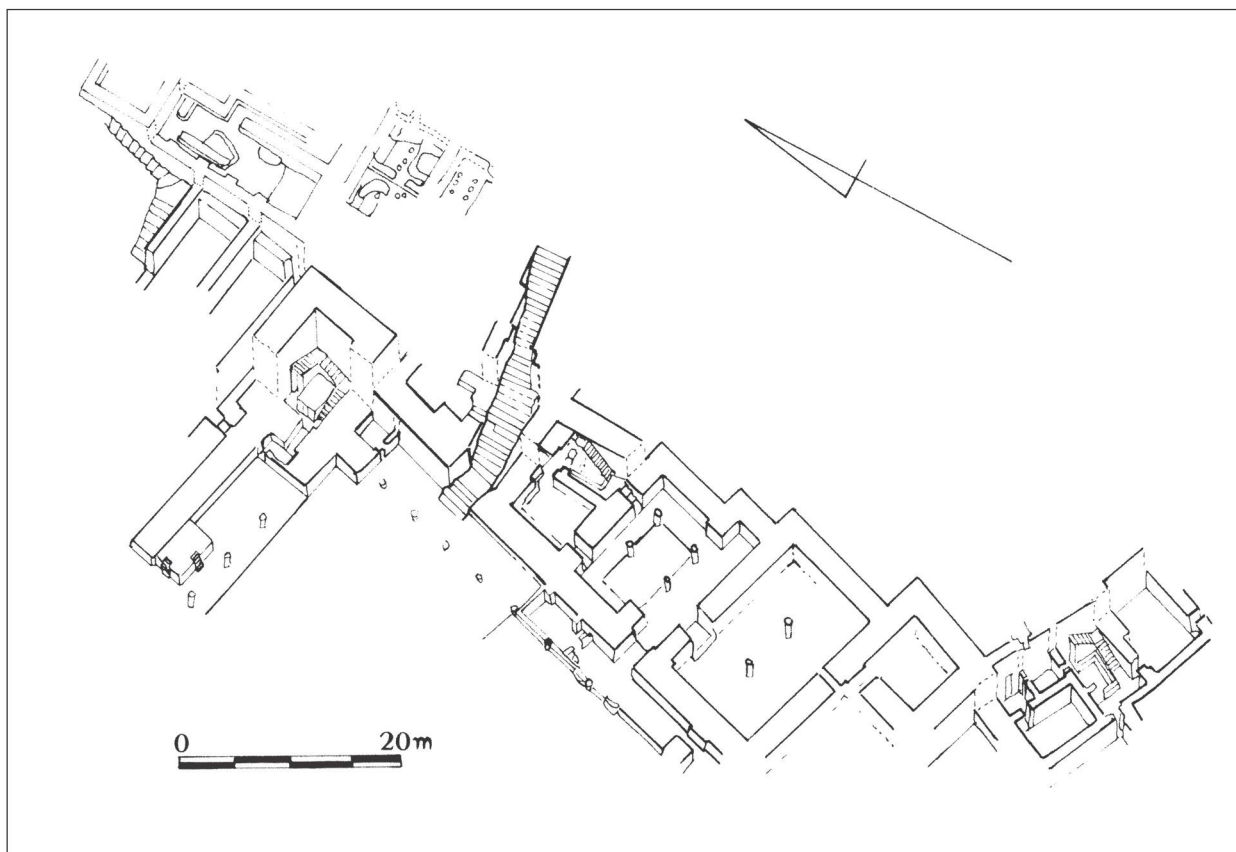

Fig. 8. Plan pałacu G w Ebli, wg R. Dolce, *Les magasins et les lieux de traitement des denrées alimentaires à Ebla au IIIme et au IIme millénaires*, AAAS XL, 1990, fig. 4, p. 135

W okresie wczesnodynastycznym, a przynajmniej w drugiej połowie tego okresu, nie możemy traktować południowej Mezopotamii jako jednorodnego pod względem kultury, gospodarki, sposobu sprawowania władzy rejonu. Sumerowi, z jego niesemicką ludnością zamieszkałą w niewielkich teokratycznych miastach-państwach, o gospodarce zdominowanej przez świątynię można przeciwstawić w przeważającej części semicką ludność silnego, świeckiego państwa obejmującego północną Babilonię, a być może również rejon Dijali – państwa, którego centralnym miastem było Kisz. Władza królewska w Kisz wydaje się być silna, autorytarna i świecka. Różnice nie ograniczają się do sposobu rządzenia, ale widoczne są również w sferze ekonomii i struktury społecznej (dominacja pałacu, prywatna własność ziemi, marginalne znaczenie ekonomiczne świątyni). Rozważając te cechy, P. Steinkeller dochodzi do wniosku, że organizacja instytucji państwowych i społeczeństwa w północnej Babilonii w tym okresie znajduje analogie nie na południu, ale w Ebli i – na ile możemy to ocenić na podstawie niewielkiego zespołu

tekstów pochodzących z okresu wczesnodynastycznego – w Mari. Ocena, czy północnobabiloński system rozwinął się na miejscu, czy też inspiracje przyszły z zewnątrz jest trudna ze względu na zbyt małą jeszcze ciągle ilość danych, jest jednak możliwe, że system ten powstał poza Babilonią, być może w północnej Syrii, a rejon północnej Babilonii byłby obszarem styku pomiędzy dwiema odrębnymi tradycjami – sumeryjską i semicką³⁷. Taka hipoteza, niemożliwa jeszcze dzisiaj do udowodnienia, stawia w innej perspektywie niż dotychczas kulturę sumeryjską – południowa Mezopotamia nie stanowiła jedyne centrum cywilizacji, promieniującego na peryferyjne i zacofane rejonu, a jej poziom rozwoju mógł być w pewnym stopniu inspirowany przez osiągnięcia ludów semickich. Czy wśród „zapożyczeń” z północy znalazła się koncepcja silnej władzy królewskiej i, co za tym idzie, wyodrębnienie się pałacu jako monumentalnej siedziby świeckiego władcy – tę kwestię mogą rozstrzygnąć tylko dalsze badania wykopaliskowe na terenie miast sumeryjskich.

³⁷ *Ibid.*, p. 123-127

Literatura

- ARCHI A.
 1987 *Les titres de En et Lugal à Ebla et des cadeaux pour le roi de Kish*, Mari 5, p. 37-52
 1993 *Fifteen Years of Studies on Ebla: A Summary*, OLZ 88, p. 462-471
- AYNARD J.-M., SPYCKET A.
 1987-1990 *Mari: B. Archäologisch*, RLA VII, p. 390-403
- BRETSCHNEIDER J.
 1999a *Die Hügelkuppe des Tell Beidar – Der spätfrühdynastische Palast und die akkadzeitlichen Bauschichten (1995/96)*, in: J. Bretschneider, A. Dietrich eds, *Beidar, Mitteilungen über die Erforschung eines urbanen Zentrums im Norden Alt-Syriens*, Bd. 3, Münster, p. 45-74
 1999b *Die Ausgrabungen auf der Hügelkuppe 1997*, in: J. Bretschneider, A. Dietrich eds, *Beidar, Mitteilungen über die Erforschung eines urbanen Zentrums im Norden Alt-Syriens*, Bd. 3, Münster, p. 65-74
- GELB I.J.
 1992 *Mari and the Kish Civilization*, in: G.D. Young ed., *Mari in Retrospect: Fifty Years of Mari and Mari Studies*, Winona Lake, p. 121-202
- ISMAIL et al.
 1996 *Administrative Documents from Tell Beidar (Seasons 1993-1995)*, Subartu II, Turnhout
- LAMBERG-KARLOVSKY C.C.
 1996 *Beyond the Tigris and Euphrates. Bronze Age Civilizations*, Beer-Sheva
- LEBEAU M., BRETSCHNEIDER J.
 1997 *Urbanisme & architecture*, in: Ph. Talon, K Van Lerberge eds, *En Syrie aux origines de l'écriture*, Turnhout, Brepols, p. 151-160
- LLOYD S.
 1987 *The Archeology of Mesopotamia*, London
- AL-KHALESI Y.M.
 1978 *The Court of the Palms: A Functional Interpretation of the Mari Palace*, Bibliotheca Mesopotamica 8, Malibu
- MARGUERON J.-CL.
 1982 *Recherches sur les palais mésopotamiens de l'Age du Bronze*, Paris
 1987 *Mari: Rapport préliminaire sur la campagne de 1984*, Mari 5, p. 5-36
- MARGUERON J. -CL. et al.
 1997 *Mari: rapport préliminaire sur les campagnes de 1990et 1991*, Mari 8, p. 9-70
- MATSUMOTO K., OGUCHI H.
 2002 *Excavations at Kish, 2000*, Al-Rāfidān XXIII, p. 1-7
- MATTHIAE P.
 1977 *Le palais royal et les archives d'état d'Ebla protosyrienne*, Akkadica 2, p. 2-19
- MILANO L.
 1987 *Food Rations at Ebla: A Preliminary Account on the Ration Lists coming from the Ebla Palace Archive L.2712*, Mari 5, p. 519-550
- MOOREY P.R.S.
 1964 *The „Plano-convex building” at Kish and the Early Mesopotamian Palaces*, Iraq XXIV/2, p. 83-98
 1978 *Kish Excavations 1923-1933*, Oxford
- ORTHMANN W.
 1994 *Chuera*, in: H. Weiss, *Archaeology in Syria*, AJA 98/1, p. 120-122
- ORTHMANN W., PRUß A.
 1995 *Der Palast F*, in: W. Orthmann et al., *Ausgrabungen in Tell Chuïra in Nordost-Syrien I, Vorbericht über die Grabungskampagnen 1986 bis 1992*, Saarbrücken, p. 121-172
- PORADA E. et al.
 1992 *The Chronology of Mesopotamia ca 7000-1600 B.C.*, in: R.W. Ehrich ed., *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago, London 1992, vol.I, p. 77-121

POSTGATE N.

1992 *Early Mesopotamia, Society and economy at the dawn of history*, London, New York

ROUX G.

1998 *Mezopotamia*, trad. B. Kowalska, J. Kozłowska, Warszawa

SAFAR F., Mustafa M.A., Lloyd S.

1981 *Eridu*, Baghdad

SALLABERGER W.

1999 *Die frühdynastischen Tontafel von Tell Beidar*, in: J. Bretschneider, A. Dietrich eds, *Beidar*, Mitteilungen über die Erforschung eines urbanen Zentrums im Norden Alt-Syriens, Bd. 3, Münster, p. 111-132

STEINKELLER P.

1993 *Early Political Development in Mesopotamia and the Origins of the Sargonic Empire*, in: M. Liverani ed., *Akkad, The First World Empire...*, Padova, p. 107-129

2000 *The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia*, in: G. Buccellati, M. Kelly-Buccellati eds, *Urkesh/Mozan Studies 3, Urkesh and the Hurrians*, Studies in Honor of Lloyd Cotsen, Malibu

STROMMENGER E., KOHLMAYER K.

2000 *Tall Bi'a/Tuttul, Die Schichten des 3. Jahrtausends V. Chr. Im Zentralhügel E*, Saarbrücken

SYRIE

1993 *Syrie, Mémoire et Civilisation*, Intitut du Monde Arabe, Paris, Nantes

EARLY DYNASTIC PALACES OF MESOPOTAMIA

SUMMARY

During the Early Dynastic period southern and northern Babylonia followed different courses of political and economic development. In the Sumerian-speaking South, people lived in small, temple-dominated theocratic city-states which were (according to the official ideology) the private property of a divine family. The highest southern official (Sumerian *ensik*) functioned as the earthly representative of a city-god rather than an independent secular ruler. In the North, which was settled mainly by Semitic peoples, probably the ancestors of the Akkadians, P. Steinkeller believes that a strong, territorial state emerged, centered around the city of Kish. This state, or political configuration, which also included the Diyala region and the Euphrates valley as far as Mari, was ruled by a secular and authoritarian king(s).

The first „palaces” known from the archaeological record – monumental buildings which were the seat

of a ruler largely independent from the temple – sprung up in northern Babylonia and to the north and west of it. In the author’s opinion, a large edifice uncovered at Eridu is part of a religious complex rather than a palace. The function of the so-called „Palace A” at Kish cannot be determined beyond doubt, but it is highly probable that it was in fact the seat of a king. Pre-Sargonid palaces from Mari, Tell Beidar and Ebla can be linked with Semitic city-states. Another palace-like building was discovered in Tell Chuera in northern Mesopotamia. No remains of Early Dynastic period palace buildings are known from southern Babylonia. While this may be due to insufficient archaeological work completed in the Sumer region, it is also worth considering that the idea of strong and secular rule, originally alien to the Sumerian civilization, was adopted under the influence of Semitic neighbours from the North.